

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

КАТЕГОРІЯ ТОТИВНОСТІ Й НЕТОТИВНОСТІ В ДІЄСЛОВАХ ЗАГАЛЬНОРЕЗУЛЬТАТИВНОГО СПОСОБУ ДІЇ

Тетяна АНДРЕЄВА (Кіровоград)

У статті здійснено дослідження можливості вираження/ невираження значення тотивності дієсловами загальнорезультативного способу дієслівної дії; наведено основні семантичні та функціональні ознаки зазначених дієслів.

The paper explores the possibility of expression or inexpression of the meaning of totiveness by the verbs of general result verbal action. The main semantic and functional features of such verbs are established.

В останні роки в аспектології під впливом семантики використовують новий підхід до вивчення способів дієслівної дії (СДД), який можна назвати змістовим. У значеннях СДД акціональні й аспектуальні ознаки поєднані, вони становлять сукупність декількох семантичних елементів, саме тому семантичне угруповання СДД може мати різні підстави залежно від ознаки, вибраної для класифікації.

У наявних класифікаціях СДД значне місце посідають результативні способи дії. Результативність притаманна широкому колу дієслів, можна говорити про своєрідне поле результативності, у якому загальнорезультативний спосіб дії утворює центр, до якого приєднуються периферійні утворення різних типів. Варіанти загальнорезультативного СДД об'єднано спільною ознакою «направленість на досягнення результату», що може бути передбачуваним або непередбачуваним.

Одним із варіантів указанного СДД є тотивний спосіб дієслівної дії, до якого зараховано дієслова зі значенням дій, що відбуваються цілісно «від природи» одразу від початку й до кінця. В українському мовознавстві залишається недослідженим питання про те, які з варіантів загальнорезультативного СДД можуть означати цілісне здійснення дієслівної дії, тобто виражати семантику тотивності.

Метою пропонованої статті є дослідження функціонування варіантів загальнорезультативного СДД в українській мові та з'ясування факторів, що впливають на вираження/ невираження семантики тотивності. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати диференційні ознаки варіантів загальнорезультативного СДД; 2) здійснити комплексне дослідження здатності виявлення тотивності на лексичному, словотвірному та синтаксичному рівнях.

Як було зазначено раніше, тотивність означає цілісне здійснення дії, не підготовленої певним процесом або здійснення одного акту такої дії. Результативно-непроцесуальні дієслова, окрім зазначеної ознаки, володіють також додатковими ознаками тотивності, що поєднує їх із

тотивними дієсловами, а саме: несподіваний, непередбачуваний або «моментативний» вияв результату здійснення дії [10, 180], напр.: *На мить він опритомнів і попросив пити* (О. Гончар); *Що за незвичайні гості в мою яму заблудили?* (І. Франко). До результативно-непроцесуальних дієслів зараховуємо дієслова на зразок *опинитися, опритомніти, опам'ятатися, сторопіти, осиротіти, стямитися, остовбісити, вивихнути, повалитися, ринути, заблудити, сконати, розчулити, заборгувати, розплакатися* та ін.

Окремі результативно-непроцесуальні дієслова мають результативно-негативне значення, вони фіксують сам факт упущення чого-небудь через недогляд або захоплення здійсненням дії (*прогуляти, прогавити, проспати, пропустити* (випадок), *прорахуватися, оступитися, обмовитися* та под.), напр.: *Це не значить, що ми збанкрутували, а це значить, що треба бути діалектиком* (М. Хвильовий); *А чи подумав ти, що міг проспати і Січ, і Великий Луг?* (Ю. Мушкетик).

Більшості результативно-непроцесуальних дієслів притаманна семантика випадкової чи мимовільної дії, тобто вони передають нецілеспрямований характер дії, що поєднує їх із тотивними дієсловами. Показниками мимовільності часто виступають прислівники *мимовільно, ненавмисне, випадково, ненароком* і под., напр.: *Минулої зустрічі, в ресторані, Іван Кирилович випадково обмовився, що колись мріяв створити власний світ...* (В. Дрозд); *І він випадково опинився недалеко Корея й от тепер чув усі ті кпини та сміх* (Г. Хоткевич).

Для результативно-непроцесуальних дієслів характерне поєднання з різноманітними конкретизаторами, що підсилюють семантику миттєвості події, яку вони передають. Як і в контексті з тотивними, такі конкретизатори вказують на те, що дія, яка передається дієсловом, співвіднесена з точкою на часовій осі, напр.: *... її дуже злякала темрява навкруг, пуста, в якій раптом опинилась* (С. Скляренко); *Але малий враз схаменувся і ласкаво заговорив, плавко підняв руку...* (Ю. Логвин).

У значенні конкретизаторів миттєвості дії при результативно-непроцесуальних дієсловах можуть функціонувати темпоральні синтаксеми, які сприяють локалізації й конкретизації дій у часовому континуумі, що є характерним і для тотивних дієслів, напр.: *...наступної хвилини вона вже опанувала себе і сказала...* (М. Олійник); *Ось саме цієї хвилини Улянка й почувла в далечині крик* (О. Донченко).

Водночас, зважаючи на моментальність здійснення дії, можемо обставинними виразами, які вказують на тривалість часу, протягом якого відбувалося розгортання події. Ця особливість також споріднює результативно-непроцесні й тотивні дієслова. Неможливо побудувати синтаксичну конструкцію на зразок *Протягом двох годин він опинився на місці*.

Досліджуючи проблему творення тотивів, було виокремлено невелику кількість афіксів, які самостійно формують у дієсловах сему тотивності, хоча ця функція для них і не є визначальною [1, 43-46]. Порівнюючи творення непроцесуально-результативних дієслів як репрезентантів доконаного виду, маємо всі підстави стверджувати, що афікси, які беруть участь у творенні тотивів, виступають також і морфологічними засобами творення непроцесуально-результативних дієслів. Найчастіше в такій ролі уживаються префікси *з-* (*с-*), *о-*, *роз-*, *по-*, *про-*, які є засобами вираження значення цілісної дії, напр.: *Він ще трохи посидів, потім умить схаменувся й почав **процатись*** (В. Винниченко); *Після, коли він **опритомнів**, цілував її в очі, чоло, уста* (У. Самчук).

У колективній праці «Теория функциональной грамматики» термінативно-локативні дієслова подано як такі, що у своєму тривалому виявленні досягли певних меж (локативних або темпоральних) [9, 75]. Подібно до дієслів тотивного СДД, термінативно-локативні дієслова є членами видових пар; їхні форми недоконаного виду так само, як і форми недоконаного тотивних дієслів, не виражають конкретно-процесуального здійснення дії, а вказують лише на її повторення.

Ознакою термінативно-локативних дієслів, до яких можна зарахувати дієслова на зразок *добігти до...*, *доїхати до...*, *дожити до...*, *долетіти до...*, *досидіти до...*, *допливти до...*, *дійти до...*, *доскакати до...*, *донести до...*, *дострибнути до...* та ін., є функціонування префікса *до-/ ді-* та вживання при них прийменниково-іменникової конструкції з прийменником *до*, напр.: *Наші вже **доскакали до Козлова**...* (Ю. Мушкетик); *Уже сонце **потроху** почало **визбирувати росу**, коли я **доїхав до Якимівської загрози*** (М. Стельмах).

З питань прийменникової системи сучасної української мови найбільш ґрунтовними є праці І. Вихованця [2], В. Ільїна [5], З. Іваненко [4], С. Соколової [8] та інших лінгвістів. Як підкреслює З. Іваненко, семантична природа прийменника *до* в українській мові досить своєрідна, оскільки він виступає у значенні трьох давньоруських прийменників, фіксуючи межу руху (*під'їхати до самих воріт*), рух у бік предмета (*бігти до хати*), рух з проникненням у середину об'єкта (*внести до хати*) [4, 68]. На думку В. Ільїна, «...прийменник *до* у сполученні з іменником означає межу в просторі чи в часі» [5, 43], тому основною функцією префікса *до-* є означення межі у вияві дії. «Таке означення насамперед виступає в дієсловах руху», – зазначає дослідник [там само]. Проблема закономірності префіксальної сполучуваності парних дієслів руху знайшла свою реалізацію у дисертаційному дослідженні Н. Лахно «Префіксальна сполучуваність дієслів руху в сучасній українській мові» (2006 р.). Автор наукової розвідки услід за С. Соколовою надає префіксу *до-/ ді-* таких семантичних ознак: «1. Наближення до об'єкта.

2. Досягнення певної часової межі або остаточного закінчення дії.
3. Додаткового проведення дії, доведення до певної норми» [6, 7].

На відміну від тотивних, термінативно-локативним дієсловом не притаманна семантика випадкової чи мимовільної дії, вони передають цілеспрямований характер дії, напр.: *Корабель уже відчалив, та Максим таки **добіг** до нього по вузькій кладці з двох довгих дощок, покладених на воду* (І. Багрянний); *Він ледве **досидів** до закінчення уроку: так йому хотілося дізнатись у Улянки, навіщо вона так зробила* (О. Донченко).

Дієслова термінативно-локативного СДД передають дію, співвіднесену з точкою на часовій осі, однак їм не притаманна семантика миттєвості дії, яку мають тотивні дієслова. Форми недоконаного виду таких дієслів хоча й не виражають конкретно-процесуального здійснення дії, подають її як тривалий вияв цієї дії, перебіг якої може бути названо іншим дієсловом, напр.: *Обряд дружби став називатись побратимством, а Побратим з Товаришем **дожили** до глибокої старості...* (Василь Рубан) → ... *а Побратим з Товаришем **доживали** (жили) до глибокої старості...* Можна відзначити спорідненість термінативно-локативних дієслів і тотивів – членів так званих «тривіальних» пар.

Оскільки термінативно-локативні дієслова виражають досягнення локативних або темпоральних меж у тривалому виявленні, вони можуть поєднуватися з часовими обставинними виразами, які вказують на тривалість часу, протягом якого відбувалося розгортання події, напр.: *За дві години він **добрався** до місця події.*

Результативно-анулювальні дієслова включено до загальнорезультативного СДД за ознакою наявності досягнення результату, що відповідає їхній якісній природі, і є межею здійснення цих дієслів. Дія, яку передають результативно-анулювальні дієслова, має архісему «ліквідація попереднього результату дії». У класифікації СДД, принципів якої дотримуємося у своїй роботі [9, 73-84], результативно-анулювальні дієслова подано як префіксальні семантими, що функціонують із префіксами *роз-*, *від-* та запозиченими префіксами латинського походження *dez-*, *дис-*, *ре-*: *розмінувати*, *відкупорити*, *відчинити*, *дезорганізувати*, *дискваліфікувати*, *обеззброїти*, *обезводнити*, *обеззаразити* тощо. Префікси, що вживаються в зазначених дієсловах, надають їм таких відтінків у значенні: *від-* (та всі його форми): означають дію, «що призводить до зміни стану предмета на новий, протилежний попередньому» [5, 41]. Дієслова, які передають протилежну за семантикою дію, уживаються з префіксами *за-*: *відчинити/зачинити*, *при-*: *одхилити/прихилити* та ін., напр.: *Він **відчинив** задні дверцята і подав руку вродливій чорнявій жінці, допомагаючи їй вийти з машини* (І. Шаповал); *роз-* (*розі-*): означають дію, «... протилежна іншій, що привела об'єкт дії до стану, який змінюється тепер» [5, 163]. Характер протилежної дії позначається звичайно префіксом *за-*: *розкувати/закувати*, *розплутати/заплутати*,

розстібнути/ застібнути й под., напр.: *Коли вже розкували мене, то розкуйте їх* (Павло Загребельний); дез-: «виражають значення «здійснити дію, протилежну тій, що названа безпрефіксним дієсловом» [3, 17], напр.: ... *дезорганізувати ворога і пройти крізь нього, як нитка крізь вушко в голці* (Ю. Яновський); ре-: «означають дію, що є зворотною стосовно до тієї, що названа безпрефіксним дієсловом» [3, 17], напр.: *Я реконструюю місто перший* (О. Довженко).

Здебільшого результативно-анулювальні дієслова є одновидовими, але деякі з них допускають утворення імперфективних форм, наприклад: *розкопати/ розкопувати, розплутати/ розплутувати, відкупорити/ відкупорювати* та ін. Форми недоконаного виду цих дієслів функціонують в актуальному значенні, тобто «дієслово означає діяльність (або процес), що актуально протікає в певний момент часу» [7, 475], відповідно, результативно-анулювальні дієслова не є моментативними, напр.: *Біля дівочого броду Лаврін Гримич уже який день розкопує старосвітську могилу* (М. Стельмах).

Оскільки результативно-анулювальні дієслова вживаються в актуально-тривалому значенні, вони можуть поєднуватися з фазовими дієсловами на зразок *починати, продовжувати, закінчувати*, що є нехарактерним для тотивів, напр.: *Уже через декілька хвилин фахівці почали розмінювати об'єкт*.

Дієслова результативно-анулювального СДД, на відміну від тотивного, можуть поєднуватися з темпоральними виразами на зразок *протягом...*, що вказують на тривалість часу, за який відбувалася дія, напр.: *Протягом декількох годин дівчина розплутувала мереживо: Оце вже годин зо три сидю, розплутую і розплутати не можу!* (О. Вишня).

До процесуально-результативних дієслів автори класифікації СДД О. Бондарко, М. Шелякін зараховують дієслова, які мають значення дії, що розвивалася, направленої на досягнення передбачуваного результату на зразок *ловити/ піймати, будити/ розбудити, вставати/ встати, лягати/ лягти, складати/ скласти* (іспит), *підглядати/ підглянути, підкараулювати/ підкараулити, підкрадатися/ підкрастися* та ін. Незважаючи на те, що наведені дієслова є результативними, порівняно з дієсловами попередніх груп, їхній недоконаний вид виражає конкретно-процесуальне значення, що ніяк не може поєднувати їх із тотивністю, напр.: *Прокіп Гордійович склав на купу папери, посунув на край столу* (Ю. Мушкетик); *Так до півночі провалявся, а тоді як захріп, так ледве розбудили вранці...* (Григорій Тютюнник).

Дія, яку передають процесуально-результативні дієслова, не виконується цілісно від початку й до кінця, має певний ступінь тривалості, відповідно, не є миттєвою. Такі вербативи поєднуються з темпоральними обставинами на означення тривалості часу та фазовими дієсловами, напр.: *Молода злякалася і почала його будити* (Ю. Яновський); *Я складав іспит*

протягом двадцяти хвилин, та допускають синхронний погляд на ситуацію загалом, напр.: *На найближчому роздоріжжі хлопці складають на купу різні дрова, паліччя, кукурудзиння, соломку, старі дерев'яні речі...* (В. Рубан).

Дієслова, які зараховано до результативно-пантивних [9, 74], об'єднують, окрім вираження повного досягнення результату дії, яку передають ці дієслова, і конкретно-процесуальне значення, що передає НДВ зазначених дієслів. Досягнення повного результату дії може відбуватися або шляхом поступового (крок за кроком) здійснення разової (тривалої) дії, або здійсненням дії, що переривається. До результативно-пантивних зараховано інхоативні дієслова зі значенням поступового становлення ознаки (*старіти/ постаріти, в'янути/ зав'янути* тощо); конструктивні дієслова (*будувати/ збудувати дім, писати/ написати лист* та ін.); дієслова зі значенням однонаправленого переміщення (*йти/ прийти до школи, черпати/ вичерпати воду й под.*); дієслова зі значенням наділення предмета ознакою чи предметом (*білити/ побілити, фарбувати/ пофарбувати* тощо) та інші дієслова, напр.: *Почорнів, постарів за ці дні і Данило Бондаренко* (М. Стельмах); *Тоді ченці, рятуючись од нехристів, перейшли в ліси за Самар, та й збудували там новий монастир* (А. Кащенко).

Таким чином, провівши зіставний аналіз варіантів загальнорезультативного способу дієслівної дії, можемо зробити висновок, що з-поміж досліджуваних дієслів усі ознаки тотивності у формі доконаного виду мають тільки результативно-непроцесуальні. Термінативно-локативні дієслова, як і тотивні, передають цілісне здійснення дії, але відрізняються окремими семантичними, словотвірними та лексичними ознаками. Результативно-анулювальні, процесуально-результативні та результативно-пантивні не містять семантики тотивності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андреева Т.В. Засоби вираження дієслівної тотивності в українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Вип. 16. – С. 43-46.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 209 с.
4. Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – К.; Одеса: Вища шк. – 1981. – 144 с.
5. Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 164 с.
6. Лахно Н.В. Префіксальна сполучуваність дієслів руху в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 2006. – 19 с.
7. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 607 с.

8. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / Ін-т укр. мови НАН України. – К.: Наук. думка, 2003. – 283 с.

9. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис (А.В. Бондарко, М.А. Шелякин и др.). – Л.: Наука, 1983. – 348 с.

10. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллин: Валгус, 1983. – 216 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Андрєєва – здобувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики української мови.

ЕЛІПСАЦІЯ В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ВИРАЖАЛЬНИХ ЗАСОБІВ МОВИ (на матеріалі газетних текстів)

Валентина БОГАТЬКО (Вінниця)

У статті розглянуто особливості функціонування та експресивний потенціал атрибутивних і об'єктних приєднувальних речень у публіцистичному мовленні.

The peculiarities of functioning and expressive potential of attributive and objective joining sentences in publicistic style are investigated in this paper.

Стилістичні уподобання сучасного суспільства найповніше, найоб'єктивніше віддзеркалює мова засобів масової інформації (ЗМІ), серед яких особливе місце належить пресі. Для газетної мови характерним є змішування елементів різних стилів і водночас збереження її цілісності, що зумовлено виконанням функції впливу на читача, якій підпорядковані інформативна та естетична функції мови.

Першим цілісним дослідженням, присвяченим вивченню мови української публіцистики, стала праця М. Жовтобрюха «Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)», у якій досліджено роль періодичної преси в історії української літературної мови, у становленні її орфографічних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних норм, у формуванні й розвитку української спеціальної термінології, а також у стилістичному збагаченні сучасної української літературної мови [6].

В українському мовознавстві в 70-80 роках ХХ ст. дослідження газетно-публіцистичного мовлення помітно активізувалося, що зумовлено, очевидно, посиленням загального інтересу до проблем і засобів мови масової комунікації та інформації. Крім того, об'єктом аналізу, докладнішого чи вибіркового, газетна мова ставала завжди тоді, коли дослідники вивчали окремі факти української мови, порушували проблеми культури мовлення. Отже, мова преси згодом виділилася в самостійний об'єкт вивчення.